

צעירים יהודים בטיול לפירמידות, 1944 (באדיבות לבנה זמיר)

אילו לא נגאלו ממצרים

הקהילה היהודית במצרים בראי הדמוגרפיה

סרג'ו דלה פרגולה

מספר היהודים במצרים בראשית המאה ה־19 נאמד בכ־5,000 נפש (יש אומדנים גדולים יותר, אך מספר נמוך נראה סביר יותר לאור תנאי החיים באותה תקופה). בסוף אותה מאה, בשנת 1897, היו במצרים 25,200 יהודים. האוכלוסייה היהודית הקטנה גדלה במחצית השנייה של המאה ה־19 בקצב מהיר. באומדן של כ־10,000 יהודים ב־1882, מספר היהודים גדל פי שניים וחצי בתוך דור אחד - פי שישה מהגידול באוכלוסייה הכללית באותן שנים! בראשית המאה ה־20 נמשך הגידול המהיר של האוכלוסייה היהודית, בעיקר עקב הגירה מהמגרב ומהארצות במזרח הים התיכון, ואף מאיטליה ומאירופה המזרחית. בימי מלחמת העולם הראשונה הגיעו למצרים זרם פליטים אדיר מארץ ישראל. בשנת 1915 לבדה הגיעו מארץ ישראל למצרים כ־11,000 פליטים ומגורשים, וחלקם נשארו במצרים בתום המלחמה. בשנת 1917 מנתה יהדות מצרים כ־60,000 נפש - פי שישה ממספרם בשנת 1882, רק שני דורות קודם לכן. זהו שיא הקהילה היהודית בעידן המודרני: מכל אלף תושבים במצרים, 4.7 היו יהודים. ב־1927 מספר היהודים במצרים היה 68,550, והוא נותר כמעט ללא שינוי עד 1947. בין שתי מלחמות העולם הקהילה

עדיפות לשיבת קהילות יהודיות במצרים ידועות מסוף ימי בית ראשון. פילון האלכסנדרוני, בן המאה הראשונה לספירה, כתב כי בימיו חיו כמיליון יהודים במצרים, בלוב ובכוש (נוביה), וכתבי ה"גנזה הקהירית" מעידים על פריחת הקהילות בימי הביניים.

יהדות מצרים מול כלל האוכלוסייה

גודל האוכלוסייה היהודית במצרים בעת המודרנית הושפע מהתפתחות אוכלוסיית מצרים בכללותה, אם גם בקצב שונה. ניצני המודרניזציה הראשונים הופיעו בימי מוחמד עלי (1805-1849), בהם אוכלוסיית מצרים גדלה ל־5.5 מיליון נפש. במחצית השנייה של המאה ה־19 גדלה מעורבותן של מעצמות אירופיות בנעשה במצרים בתחום המדיני והכלכלי, בייחוד בעקבות הפיתוח הכלכלי שזים הח'דיב אסמאעיל (1863-1879). פתיחת תעלת סואץ ב־1869, הרחבת התשתיות הכלכליות במדינה, האפשרויות החדשות שנפתחו להשקעת הון ולרכישת קרקעות, וכן יתרונות כלכליים ומשפטיים שהוענקו לנתינים זרים, הביאו מהגרים רבים למצרים. בסוף המאה ה־19 מנתה מצרים כעשרה מיליון תושבים.

נשיא מצרים, הגנרל נגיב, עם הרב הראשי ר' חיים נחום, ראש השנה תשי"ד (1953)

טקס בנות מצווה בבית הספר לבנות ב"נא אָמון" (אלכסנדריה), שנות ה־30

מקורות: ישראל, הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה

היהודית התבססה היטב חברתית וכלכלית, אולם הצמיחה הדמוגרפית נעצרה - בניגוד לאוכלוסייה הסובבת. בשנות ה־30 הפכה האווירה הציבורית במצרים עוינת למיעוטים; תעמולה פשיסטית ומאורעות "המרד הערבי" בארץ ישראל הוסיפו שמן למדורה. בימי מלחמת העולם השנייה הגיעו מתנדבים יהודים מארץ ישראל וחזקו את הפעילות הציונית בערים ואת הקשרים עם הקהילה המקומית. גורלה של יהדות מצרים נשתנה דרמטית, עם הכרזת החלוקה באו"ם ב־29 בנובמבר 1947. יום קודם לכן הצהיר שגריר מצרים באו"ם, יוסף היכל מיליון יהודים חיים בשלום במצרים (וביתר ארצות האסלאם) ונהנים מכל זכויות האזרח. בהחלט אין הם רוצים להגר לפלשתינה. אולם אם מדינה יהודית תיווצר אף אחד לא יוכל למנוע צרות.

מאפיינים ייחודיים ליהודי מצרים

הנתונים שהוזכרו כוללים גם את היהודים הקראים, שהיו מיעוט נבדל. במאה ה־19 היו הקראים כ־20 אחוז מכלל האוכלוסייה היהודית, וגדלו איתה: ב־1840 מספרם נאמד ב־1,200 נפש לערך, וצמח לכ־2,000 נפש בשנת 1877. גידול האוכלוסייה היהודית מסוף המאה ה־19 נבע כמעט כולו מהגירת יהודים רבניים למצרים, ולכן פחת חלקם היחסי של הקראים. ב־1917 היו ברובע הקראי בקהיר 1,096 תושבים יהודים. בשנת 1927 היו במצרים כולה 4,567 קראים (7.1 אחוזים מסך כל היהודים), ובשנת 1947 הצטמצם מספרם ל־3,486 (5.3 אחוזים). רובם היגרו לישראל.

יהודי מצרים נטו להתרכז בערים הגדולות, בייחוד בקהיר ובאלכסנדריה, יותר מהאוכלוסייה הכללית במצרים. קהילת אלכסנדריה הייתה קטנה מאוד בראשית המאה ה־19, אך במשך הזמן הגיעו אליה יהודים ממקומות שונים, לרבות מקהיר, וממדיה גדלו. בשנת 1882 הקהילה בקהיר מנתה כ־5,000 נפש, לעומת כ־3,000 באלכסנדריה; בשאר ערי מצרים היו אז לא יותר מ־2,000 יהודים. במחצית הראשונה של המאה ה־20, ההתפתחויות בקהיר ובאלכסנדריה היו שונות מאוד. באלכסנדריה הרב־תרבותית היו כמעט 25,000 יהודים בשנת 1917, ואז החלה נסיגה. בקהיר הבירה מספר היהודים המשיך לגדול, מ־29,000 איש ב־1917, ועד לכמעט 42,000 בשנת 1947. במאה ה־19, יהודים רבים השתדלו להשיג את היתרונות שנבעו מחסותן של מעצמות זרות. בשנת 1897, קרוב למחצית מתושבי מצרים היו בעלי נתינות זרה; בשנת 1907, כ־17 אחוז (אחד משישה) מתושבי מצרים הזרים היו יהודים, בעוד חלקם באוכלוסייה הכללית מעולם לא עלה על חצי אחוז. בשנות ה־20 החל שיעור הזרים במצרים להצטמצם, עד ל־23 אחוז בשנת 1947 - ומתוכם, עשרה אחוזים יהודים. חוק הנתינות מ־1929 קבע כי תושב הוא מצרי אם לא הוכח שהוא בעל נתינות אחרת, אולם החוק שונה ב־1950. הנוסח החדש קבע שלנתינות מצרית זכאי רק מי שהוכיח כי סבו נולד במצרים, או שמשפחתו חייתה בה בקביעות ב־1849. אלפים מיהודי מצרים לא היו זכאים עוד לנתינות המצרית ונתרו חסרי נתינות.

בריבוד החברתי של יהודי מצרים ניכר ההבדל בין שכבות ותיקות, דוברות ערבית ועניות יותר, לבין המהגרים בעת

בית הכנסת בן־עזרא בקהיר (צילום: ג' ברקוביץ)

חגיגות מאה שנה לבית הכנסת "שער השמיים" בקהיר, תחת אבטחה (2007)

לאחר מלחמת ששת הימים הביאה לסוף היישוב היהודי המאורגן, ובמצרים נותר יישוב יהודי דליל וקשיש. בשנת 2014 נותרו במצרים כמה עשרות יהודים, בקהיר ובאלכסנדריה. קליטתם של היהודים יוצאי מצרים במדינות שאליהן היגרו הייתה לרוב מוצלחת, לאחר תקופת התאקלמות. רבים נאלצו לעזוב בהתראה קצרה ביותר, בהותירם את רכושם מאחוריהם. אלה שבחרו להגיע לישראל כללו שכבות חברתיות חלשות יותר, אך כישוריהם המקצועיים של הרוב אפשרו קליטה מוצלחת על בסיס מקצועי רחב.

יהודי מצרים כ"קהילת מעבר"

בהשוואה לקהילות יהודיות אחרות בתפוצות, הפרק המודרני של יהדות מצרים היה קצר יחסית - כמאה שנה בלבד. ביחס לחברת הרוב המצרית, נטתה הקהילה היהודית לשכבת עילית קטנה יחסית ובעלת אפיון תרבותי אירופי יותר מאשר בארצות אחרות בצפון אפריקה ובמזרח התיכון. התמורות הדמוגרפיות והסוציו־כלכליות, שהשפיעו באופן חלקי אך משמעותי על החברה המצרית החל במאה ה־19, חוללו אצל רוב יהודי מצרים תהליכים מהירים של מודרניזציה ושל נידות השכלתית ומקצועית. הקהילה היהודית במצרים, מראשית צמיחתה המהירה באמצע המאה ה־19 ועד להתחלשותה בראשית שנות ה־60 של המאה ה־20, תפסה מקום מיוחד במערך הקהילות היהודיות במזרח התיכון ובצפון אפריקה, ובמסגרת הכללית של חברת הרוב באזור ושל כלל יהודי התפוצות. במבט רחב על התפוצה היהודית, יהודי מצרים ראויים במיוחד להגדרה של "קהילת מעבר" (transitional community): יסודות מודרניים התפתחו בקהילה בצד יסודות טרום־מודרניים, בפסיפס יהודי חי ומגוון. תהליכים אלה נקטעו בחריפות כשהשתנו הנסיבות במדינה עקב ההתפתחויות בסכסוך הישראלי-הערבי, אך גם בעקבות שינויים בזהות הלאומית ובמשטר, שהיו מחוץ לשליטתה של הקהילה היהודית. כך באה לידי ביטוי פתאומי "זרותם" של היהודים, שהרגישו נטועים היטב בסביבתם החברתית והתרבותית - בחברת הרוב המצרית־מוסלמית. בעקבות העזיבה ההמונית, חסרונה של הקהילה היהודית הורגש היטב במצרים. לעומת זאת, ישראל ומדינות במערב נהנו מאוד מתרומתה לחיים היהודיים ולחיי החברה והכלכלה בארצות שאליהן היגרו. בסוף 2013 חיו בישראל 16,800 ילידי מצרים.

המודרנית. המהגרים וצאצאיהם יצרו שכבת ביניים של משכילים בעלי אוריינטציה מערבית, שהיו בעלי מקצוע ומעמד בחיי הכלכלה והתרבות של מצרים. ב־1947 האוכלוסייה היהודית במצרים הייתה עירונית כולה - לעומת 63 אחוז של חקלאים באוכלוסייה הכללית. מבין היהודים, 58 אחוז עסקו במסחר, 21 אחוז בתעשייה, בנייה ותחבורה, 12 אחוז בשירותים חברתיים ומקצועיים, ותשעה אחוזים בשירותים אישיים. משלח ידם של יהודי מצרים התבלט גם בקרב העולים: בין עולי מצרים בשנים 1948-1961, היו המנהלים והפקידים 44 אחוז (זאת לעומת 17 אחוז בלבד מכלל עולי אסיה ואפריקה, ורק 29 אחוז מעולי אירופה). ההרכב המקצועי של העולים ממצרים כלל שכבה גדולה מהמוצע של בעלי מקצוע ומשכילים בעלי "צווארון לבן".

הסוף: מ־65,000 ל־2,500 תוך 20 שנה

בשנת 1947 חיו במצרים כ־65,000 יהודים. 4,500 מהם עלו לישראל לפני הקמת המדינה, ועד 1955 עלו עוד כ־15,000 - רובם מהשכבות הפחות מבוססות. בעקבות "מהפכת הקצינים" ביולי 1952 ועליית גמאל עבד אלנאצר לשלטון התעצמה העוינות כלפי הזרים במצרים בכלל וכלפי היהודים בפרט. בקיץ 1954 נחשפו היהודים המצרים שפעלו בשירות המודיעין הישראלי ("עסק הביש", או "הפרשה") והקהילה כולה נתפסה בציבור כ"גיס חמישי". עם זאת, בשנת 1955 עדיין חיו במצרים 42,500 יהודים. בעקבות "מבצע קדש" באוקטובר 1956 עלו לישראל ממצרים 13,100 יהודים בתוך כשנה, ואז פסקה העלייה כמעט לחלוטין. עזיבת היהודים אמנם נמשכה, אך רבים היגרו לאירופה, לאמריקה ועוד. ב־1960 נותרו במצרים פחות מ־9,000 יהודים; עד 1966 מספרם פחת לכ־2,500. לסיכום הנתונים: בשנים 1948-1966 עזבו את מצרים כ־63,000 יהודים - מהם כ־23,000 עזבו עד 1955, כ־34,000 בעקבות מבצע קדש (1956-1959), וכ־6,000 בשנים 1960-1966. קרוב למחצית העוזבים הגיעו לישראל (כ־30,500). השאר היגרו בעיקר למערב אירופה או מעבר לים, אך מקרב אלו לפחות כ־8,000 עלו לישראל בהמשך. מאז 1948 עלו לישראל כ־42,500 מיהודי מצרים. בין היוצאים ממצרים בגלי ההגירה שנזכרו, שיעור הבוחרים להגיע לישראל הצטמצם בהדרגה: מ־61 אחוז מיד לאחר מלחמת העצמאות, ל־44 אחוז לאחר "מבצע קדש", ועד ל־25 אחוז ערב מלחמת ששת הימים. ההגירה שהתחדשה

לעיון נוסף

1. נ' אילן (עורך), מצרים: קהילות ישראל במזרח התשע־עשרה והעשרים, ירושלים 2008.
2. ס' דלה־פרגולה, "האוכלוסיה היהודית במאות ה־19 וה־20", בתוך: י"מ לנדאו (עורך), תולדות יהודי מצרים בתקופה העות'מאנית (1517-1914), ירושלים תשמ"ח, עמ' 27-62, 631-632.
3. ר' קמחי, ציונות בצל הפירמידות: התנועה הציונית במצרים 1918-1948, תל אביב 2009.